

Danske tiltalepronominer: en empirisk undersøgelse af normer og brug

Lars Trap-Jensen

Abstract: Danish Pronouns of Address: an Empirical Study of Norms and Usage

Over the last decades, the study of address patterns has been increasingly directed towards the description of specific languages. This paper is intended to contribute to the description of Danish, but also raises questions of more general interest. Some order is established in the apparent chaos that many people inevitably experience in the transitional stages of a changing system. Evidence is found to support the proposal that intimacy and solidarity should be treated as separate, albeit parallel underlying motivating factors. Finally, the role of the investigator is examined more closely. The choice of address form by the investigator seems to be of vital importance for the validity of the results, since not only are informants influenced by this choice, but different groups are influenced to different degrees: the group most susceptible to influence is women of lower social status.

Indledning

Det er ikke mange sproglige emner beskåret at blive genstand for folkelig debat. En mulig kandidat er emnet tiltale – om vi vælger at sige *De* eller *du* til hinanden når vi taler sammen. Og det skulle være grund nok i sig selv til at beskæftige sig med det. Det er et område som de fleste mennesker på et eller andet tidspunkt har gjort sig nogle tanker om, måske fordi de i nogle bestemte situationer har været i tvivl om hvilken form de skulle bruge, eller fordi de har følt sig underlige til mode, måske ligefrem fornærmede over at blive tiltalt med en form de fandt upassende. Det er også et område som tidligt har tiltrukket sig sociolingvisters interesse: De kategorier som sproget stiller til rådighed, er uhyre begrænsede og lette at identificere; tolkningen og valget af den rette form er derimod anderledes uhåndterligt og kompliceret og kan kun forstås på baggrund af de sociale og socialpsykologiske sammenhænge som sproget fungerer i. De klassiske studier af tiltaleformer er Brown og Gilmans “The Pronouns of Power and Solidarity” (1960) og Brown og Fords “Address in American English” (1964). Senere studier er alle mere eller mindre inspireret af disse to pionerarbejder, og denne fremstilling er ingen undtagelse i den henseende. Hvad der vil blive sagt i det følgende, skulle dog også kunne forstås uden direkte kendskab til de to nævnte arbejder.

Mærkeligt nok er der til dato ikke gennemført nogen sammenhængende, systematisk undersøgelse af tiltaleregler på danske forhold. Denne artikel skal betragtes som et første, omend beskedent skridt i retning af at råde bod på det.

Undersøgelsens design og spørgeskemaets udformning

For at undersøge nogle træk ved det danske tiltalesystem valgte jeg for nogle år siden at gennemføre en mindre spørgeskemaundersøgelse i Århusområdet. De uafhængige variabler jeg ønskede at undersøge, var *køn*, *alder* og *status*. Rent praktisk skete det sådan at jeg udsendte spørgeskemaer til en række personer i to forskellige boligkvarterer i Århusområdet der er kendt for at være temmelig homogene med hensyn til beboernes sociale sammensætning: Skåde (højstatus-område) og Gellerup (lavstatusområde). Personerne blev udtaget ved tilfældig udvælgelse fra telefonbøger og vejvisere, dog således at personer med udenlandske navne og personer med en stillingsbetegnelse der afveg fra kvarterets status, blev sorteret fra, og således at kønsfordelingen var ligelig i de to kvarterer.

I alt blev der udsendt 100 spørgeskemaer, ikke noget overmåde imponerende antal, men det var hvad de praktiske og økonomiske rammer i situationen tillod. Til sammenligning skal det oplyses at der til grund for Brown og Gilmans resultater ligger en samplestørrelse på 81, repræsenterende tre forskellige sprog hvoraf fransk udgør den største gruppe med 50 svarpersoner, mens en undersøgelse af italienske tiltaleregler (Bates og Benigni, 1975) bygger på mundtlige interviews med 117 personer. På den baggrund fandt jeg det forsvarligt at operere med en svargruppe på 100 selvom det betød at nogle af undergrupperne blev for små til at de kunne behandles kvantitativt.

I spørgeskemaet blev svarpersonerne bedt om at afkrydse hvilken tiltaleform de ville benytte i en række forskellige situationer af varierende formalitetsgrad. Situationerne dækker langt fra alle typer af konfrontationer man kan komme ud for, men det har heller ikke været hensigten. To hensyn gjorde sig gældende ved udformningen af spørgsmålene: For det første at de dækkede situationer som de fleste voksne personer har lige forudsætninger for at kunne tænke sig i, dvs. uden at situationerne blev for hypotetiske og svaarene dermed mindre pålidelige, og for det andet at selve antallet af situationer ikke blev så stort at der var risiko for at svarpersonerne ikke ville tage sig tid til at udfylde skemaerne.

Svarpersonerne blev bedt om at tage stilling til hvilken tiltaleform de ville benytte når de skulle tiltale folk i følgende situationer:

- (1) en ældre mand som man har standset på gaden for at spørge om vej
- (2) en ca. 50-årig kvindelig bibliotekar på biblioteket
- (3) borgmester Thorkild Simonsen
- (4) en håndværker der er kommet for at foretage en reparation i hjemmet
- (5) overlægen på et hospital hvor man er indlagt
- (6) en ca. 60-årig ekspeditrice i stormagasinet Magasin hvor man ønsker at bytte en vare
- (7) en ung mandlig bankfunktionær
- (8) en fuldmægtig på Skattekontoret som man ringer til for at få nogle oplysninger
- (9) en ca. 50-årig tjener på en pænere restaurant
- (10) en kvindelig togkontrollør
- (11) en ældre, fjern slægtning som man møder en sjælden gang, fx ved større familiesammenkomster

De svarmuligheder der blev givet, var *De*, *du* og *undgå at bruge De/du*. Svarmuligheden *ved ikke* var under overvejelse, men blev ikke medtaget. I stedet blev svarpersonerne opfordret til at komme med uddybende kommentarer hvis de havde været i tvivl.

Endelig blev svarpersonerne bedt om at anføre deres køn og alder. Det var fristende også at søge oplysninger om jobsituation/uddannelsesbaggrund (for at kontrollere svargruppens statussammensætning) og politisk tilhørsforhold (som i andre undersøgelser har vist sig at være en vigtig uafhængig variabel), men risikoen for derved at få en lavere svarprocent vejede i sidste ende alligevel tungere.

Den opmærksomme læser vil på dette tidspunkt måske have bemærket et uundgåeligt problem som er forbundet med undersøgelser af denne art, nemlig det problem at man som undersøger ikke selv kan lade være med at tiltale de personer man ønsker at undersøge. Det kunne jo tænkes at undersøgerens eget valg af tiltaleform i sig selv virker som en norm for besvarelsen (det velkendte *observer's paradox*). I de amerikanske undersøgelser opstår problemet af naturlige grunde ikke, men det nævnes som et problem i Bates og Benignis italienske undersøgelse. Her blev det søgt minimeret ved at interviewereren fra samtale til samtale valgte den form der i hvert enkelt tilfælde forekom mest "naturlig". Den mulighed har man jo ikke i en spørgeskemaundersøgelse, og i stedet valgte jeg at løse problemet ved at prøve at *kontrollere* effekten frem for at *eliminere* den. Det skete på den måde at jeg i halvdelen af skrivelserne anvendte tiltaleformen *De* og i den anden halvdel formen *du*, og disse skrivelser blev så udsendt til personer ligeligt fordelt på køn og status. Derved fik jeg en mulighed for efterfølgende at måle om der skulle være en eventuel effekt. Denne effekt udgør således i sig selv en uafhængig variabel, som jeg i det følgende vil kalde *stimuluseffekt*.

Svarprocent, svarpersonernes fordeling og repræsentativitet

Af de 100 spørgeskemaer der blev udsendt, kom tre fjerdedele retur i udfyldt stand (74 for at være præcis), en svarprocent der må siges at være særdeles tilfredsstillende. Om svarpersonernes fordeling på de forskellige variabler er der følgende at sige:

a) stimuluseffekt: Der er stort set lige mange modtagere af *De*- og *du*-skrivelser blandt svarpersonerne. Det gælder både på samlet niveau og hvad enten det drejer sig om fordelingen på de to statusgrupper eller på køn.

b) status: Der er en svag generel overrepræsentation af svarpersoner fra højstatusgruppen (herefter HS): 58 % af svarpersonerne kommer fra denne gruppe mod 42 % fra lavstatusgruppen (herefter LS). At overrepræsentationen er generel, vil sige at den sætter sig ligeligt igennem i fordelingen på de øvrige variabler. Der er altså ingen systematiske skævheder i de betingede fordelinger.

c) alder: Som det vel kunne forventes, er det i fordelingen på denne variabel de største skævheder findes (variablen kunne som den eneste ikke på forhånd kontrolleres, og alt andet lige må man gå ud fra at det indtægtsgrundlag der kræves for at kunne bosætte sig i Skådeområdet, i højere grad findes blandt folk i den

mere modne ende af den erhvervsaktive alder). Gennemsnitsalderen er generelt noget højere i HS (50 år) end i LS (41 år), men især adskiller de to grupper sig med hensyn til aldersfordelingen: i HS er 72 % af svarpersonerne mellem 40 og 60 år mod kun 23 % i LS. Til gengæld er 61 % i LS mellem 20 og 40 år mod kun 16 % i HS, heraf slet ingen mellem 20 og 30 år. Når forskellen i gennemsnitsalderen trods alt ikke er større, skyldes det den større aldersspredning i LS. Alt i alt må det understreges at aldersvariablen må behandles med forsigtighed da de to statusgrupper ikke er direkte sammenlignelige.

d) køn: Der er stort set lige mange mænd og kvinder blandt svarpersonerne. Det gælder både på samlet niveau og hvad enten det drejer sig om fordelingen på de to statusgrupper eller på modtagere af *De*- henholdsvis *du*-skrivelser.

Besvarelsesmateriale

Ved gennemlæsningen af besvarelsesmateriale viste der sig grund til revision på to punkter. For det første viste situation 3 (borgmester Thorkild Simonsen) sig problematisk fordi det af kommentarerne fremgik at en del af svarpersonerne (i HS) kendte ham personligt og havde svaret i overensstemmelse hermed. Svarpersonerne var dermed ikke ligestillede med hensyn til forudsætninger for besvarelsen, og der er derfor set bort fra denne situation i behandlingen af data.

For det andet har svarpersonerne opfattet svarmuligheden *undgå at bruge De/du* forskelligt. Svarmuligheden blev kun anvendt i ret få tilfælde, og de svar der blev givet i denne kategori, fordeles sig på ret få personer. Det tyder på at de (få) svarpersoner der har været opmærksomme på muligheden som en bevidst strategi, har brugt den mere konsekvent, mens langt hovedparten har opfattet den som en slags residualkategori svarende til *ved ikke*, eller de har anset valget mellem *De* og *du* for udtømmende. Derfor er heller ikke denne kategori taget med i behandlingen af data.

Resultater og diskussion

Helt overordnet fordeles antallet af besvarelser sig med 42 % i *De*-kategorien og 58 % i *du*-kategorien. Som en første konklusion kan det dermed slås helt fast at eventuelle påstande om at *De*-formen skulle være mere eller mindre forsvundet i moderne dansk, straks kan manes i jorden. Det gælder også når man undersøger hvordan formerne er fordelt på svarpersonerne. Ud af de 74 medvirkende har 13 personer anført at de ville bruge *du* i alle ti situationer, altså knap 18 %. Disse 13 personer udgør i øvrigt ikke nogen homogen gruppe med hensyn til køn eller status, og de har en gennemsnitsalder på 45 år, altså meget tæt på gennemsnitsalderen for gruppen af svarpersoner under et. Omvendt har 8 personer anført at de ville bruge *De* i 9 ud af 10 situationer.

Derudover kan de overordnede tal naturligvis ikke fortælle ret meget om det der er undersøgelsens primære formål, nemlig om der er systematiske forskelle i valg af tiltaleform mellem bestemte samfundsmæssige grupper, og hvilke faktorer der kan tænkes at betinge valget. For at få noget at vide om det må man først undersøge svarenes fordeling på de enkelte variabler.

Stimuluseffekt

Som nævnt blev det ved udsendelsen af spørgeskemaer besluttet at anvende *De*-formen i den ene halvdel af skrivelseme og *du*-formen i den anden halvdel. Det

skete ud fra en antagelse om at det efterfølgende ville være muligt at måle om valget af tiltaleform i spørgeskema og følgebrev i sig selv havde fungeret som en norm ved besvarelsen, dvs. om der ville være større overensstemmelse mellem den valgte norm og svarpersonernes valg af tiltale i de forskellige situationer. Man kan derfor opstille følgende hypoteser:

- H_0 a) antallet af *De*-former i *De*-skrivelser vil ikke være større end antallet af *De*-former i *du*-skrivelser
 b) antallet af *du*-former i *du*-skrivelser vil ikke være større end antallet af *du*-former i *De*-skrivelser

For at teste disse hypoteser, også på de betingede fordelinger, blev svarpersonerne opdelt i undergrupper efter deres fordeling på de enkelte variabler. Det giver følgende otte undergrupper:

1. ældre kvinder i HS	5. ældre kvinder i LS
2. yngre kvinder i HS	6. yngre kvinder i LS
3. ældre mænd i HS	7. ældre mænd i LS
4. yngre mænd i HS	8. yngre mænd i LS

Herefter blev begge hypoteser testet med en t-test både på samlet niveau (modtagere af *De*- og *du*-skrivelser), på delniveau (modtagere af de to typer skrivelser i HS hhv. LS, blandt kvinder hhv. mænd og blandt ældre hhv. yngre¹) og endelig i de otte ovennævnte undergrupper².

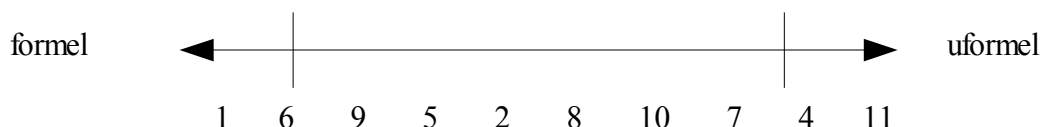
Ved testen viste det sig at hypoteserne faktisk kunne forkastes for to gruppers vedkommende: LS under et og gruppen af kvinder i LS³. Det vil sige at den forskel i svarprofilen der kan konstateres mellem modtagere af de to forskellige typer skrivelser, ikke kan tilskrives en tilfældighed. Forskellen er statistisk signifikant ved $p=0.05$. Dermed er mistanken om at svarpersonerne lader sig påvirke af den norm de præsenteres for i skrivelserne, blevet væsentligt bestyrket. Endvidere er det bemærkelsesværdigt at hypoteserne ikke kunne forkastes for gruppen af mænd i LS, dvs. når LS under ét lader sig påvirke af den valgte tiltaleform, skyldes det overvejende at den påvirkelighed der kan påvises i gruppen af kvinder i LS, er så kraftig at den sætter sig igennem også i LS under ét.

1 Aldersvariablen er fremkommet ved at opdele svarpersonerne i to grupper: a) under 50 år og b) 50 år og derover.

2 Der er af statistiske grunde set bort fra undergrupper hvor $n < 10$ (det gælder 'ældre mænd i LS'; 'ældre kvinder i LS'; 'yngre mænd i HS' og 'ældre kvinder i HS'), også selvom forskellene er signifikante.

3 Bemærk at H_0 a) og b) ikke nødvendigvis er alternative fremstillinger. Hvis fx svarpersoner der har benyttet *undgå at bruge De/du-kategorien*, systematisk har valgt denne kategori frem for enten *De* eller *du*, kan antallet af besvarelser i den ene kategori ikke forudses ud fra kendskab til antallet af besvarelser i den anden. Således må fx på samlet niveau H_0 a) accepteres både ved $p=0.05$ og ved $p=0.1$, mens H_0 b) må accepteres ved $p=0.05$, men kan forkastes ved $p=0.1$. Alt i alt er forskellen dog minimal.

Man kan formodentlig tillade sig at gå ud fra at påvirkeligheden vil være størst i de situationer hvor folk er tøvende eller i tvivl om hvilken form de vil bruge. For at undersøge om det ville føre til yderligere signifikante forskelle, gjorde jeg det at jeg rangordnede de ti situationer efter deres formalitetsgrad sådan som de var blevet bedømt af svarpersonerne. Det skete ganske enkelt på den måde at den situation der havde opnået flest *De*-besvarelser, blev regnet for den mest formelle, og den situation der havde opnået flest *du*-besvarelser blev regnet for den mest uformelle. Det giver følgende rangordning af de ti situationer:

Figur 1: Rangordning af situationer efter formalitet

Herefter blev de to mest konsistente situationer i hver sin ende af skalaen sorteret fra, altså de situationer hvor usikkerheden om besvarelsen havde været mindst, og så blev de samme hypoteser testet på det nye og reducerede materiale. Derved viste det sig at der, foruden forskellene i de to allerede nævnte grupper, nu også kunne påvises en signifikant forskel i gruppen af yngre kvinder for begge H_0 -hypotesers vedkommende. Tendensen peger altså i samme retning.

På den baggrund må jeg konkludere, for det første at mit eget valg af tiltaleform har haft en effekt på svarpersonerne, og for det andet, og hvad der måske er mere interessant, at denne stimuluseffekt ikke er lige stor i de forskellige sociologiske grupper. Langt den mest påvirkelige gruppe er kvinderne, og navnlig kvinderne i LS. Det er først og fremmest i kraft af denne gruppe at stimulus-effekten også slår igennem i LS under ét og – i testen af det reducerede materiale – yderligere i gruppen af yngre kvinder. Endvidere synes antagelsen om at effekten er kraftigst i de situationer hvor usikkerheden er størst, at blive bekræftet: De allerede fundne forskelle forstærkes⁴, og yderligere én undergruppe udviser en signifikant forskel.

For god ordens skyld skal jeg understrege at det jeg her har kaldt 'påvirkelighed', ikke bør tages til indtægt for nogen kvalitativ fortolkning i retning af kvindeligt vægelsind eller andre kønspolitiske stereotyper. Man kan med lige så stor ret (og det har man i anden sammenhæng gjort) tolke påvirkelighed som en mere veludviklet evne til at akkommodere i retning af en fælles norm til kommunikationens bedste, eller sågar hævde at de mest påvirkelige grupper er dem der fører an i en sproglig forandringsproces. Normer under forandring er ustabile normer. Men det er en anden historie.

Tiltaleformernes fordeling på køn, alder og status

Et simpelt udtryk for hvor stor en variation de fire uafhængige variabler er ansvarlige for, kan man få ved at beregne differencerne for den gennemsnitlige score for *De*-svar hhv. *du*-svar for hver enkelt variabel. Det er det der er gjort i tabel I.

4 Fx er forskellen i LS signifikant også ved $p=0.02$ i det reducerede materiale

	alder: ældre – yngre	køn: kvinder – mænd	status: HS – LS	stimuluseffekt: <i>De</i> – <i>du</i> - skrivelser
<i>De</i>	2,48	0,23	2,36	0,99
<i>du</i>	-2,69	-0,15	-2,46	-1,56

Tabel 1: Gennemsnitsdifferencer. Da der er ti situationer, kan forskellene også aflæses som procentforskelle: $2,48 = 24,8\%$ osv.⁵

Det fremgår at alder og status er de to variabler der er ansvarlige for den største variation, mens køn og stimuluseffekt er af mindre generel betydning⁶. Dette resultat er i god overensstemmelse med tilsvarende resultater fra andre undersøgelser (Brown og Gilman, 1960, Paulston, 1984 og Bates og Benigni, 1975). Der er imidlertid på et andet punkt en klar afvigelse, især i forhold til den italienske undersøgelse, nemlig når man ser på hvordan formelle og uformelle former er fordelt på de forskellige sociologiske grupper. I tabel 2a. er der foretaget en rangordning af grupperne efter deres gennemsnitlige score for *De*-svar. Tallene i parentes angiver scoren for *De*-svar (som igen nemt kan omregnes til procentandele ved at flytte kommaet en plads til højre). I tabel 2b. ses den tilsvarende rangordning fra Bates og Benignis undersøgelse.

+ formel

1. HS, kvinder, ældre (6,13)
2. HS, mænd, ældre (5,77)
3. LS, kvinder, ældre (4,50)
4. HS, kvinder, yngre (3,86)
5. LS, mænd, ældre (3,60)
6. HS, mænd, yngre (3,50)
7. LS, mænd, yngre (2,42)
8. LS, kvinder, yngre (1,75)

+ formel

1. LS, mænd, yngre
2. LS, mænd ældre
3. LS, kvinder, ældre
4. HS, kvinder, ældre
5. LS, kvinder, yngre
6. HS, mænd, ældre
7. HS, mænd, yngre
8. HS, kvinder, yngre

Tabel 2a: rangordning af grupperne efter gennemsnitlig score af *De*-svar

Tabel 2b: tilsvarende, Bates og Benigni (1975: 277)

5 Når differencerne varierer fra *De* til *du*, skyldes det samme forhold som anført i note 3. En alternativ måde at beregne differencerne ville være at opstille multivariate tabeller hvor den gennemsnitlige score blev anført for hver enkel undergruppe. Differencerne kunne så aflæses i totalrækken og -søjlen. Fordelen ville være at man kunne læse scoren for de enkelte undergrupper direkte i de enkelte celler. Ulempen er til gengæld at en sådan tabel ville vægte celler med stærkt varierende antal *n* lige og dermed overvurdere nogle grupper og undervurdere andres bidrag til den samlede variation. Den ulempe er her skønnet større end fordelene ved den multivariate fremstilling.

6 Forskellene for alder og status er begge signifikante ved $p=0.05$, mens hverken stimuluseffekt (som tidligere set) eller køn er det.

Retfærdigvis skal det siges at de to undersøgelser ikke er fuldkommen sammenlignelige. Gruppen 'yngre' udgøres i den italienske undersøgelse af personer mellem 15 og 35 år (dvs. også hjemmeboende børn og unge), mens gruppen af 'ældre' omfatter intervallet fra 45 til 60 år. De situationer der spørges til i undersøgelsen, er naturligvis også nogle andre. Ikke desto mindre er billedet så iøjnefaldende forskelligt at man roligt kan fastslå at der er forskel på sprogbrugen i de to undersøgte populationer. I den italienske undersøgelse udviser statusvariablen med en enkelt undtagelse en perfekt kumulativ fordeling, og således at LS er den gruppe der har den største andel af formelle svar, uanset fordelingen på køn og alder. I min undersøgelse udviser aldersvariablen en tilsvarende nær-perfekt kumulativ fordeling, med gruppen af 'ældre' som førende i andelen af afgivne formelle svar. En lignende, omend mindre udpræget kumulativ fordeling kan konstateres for statusvariablen, men her med den modsatte retning af den italienske undersøgelse: HS er den gruppe der har den største andel af formelle svar (dog ikke helt uafhængig af aldersvariablen).

De kumulative fordelinger er udtryk for en tydelig tendens i tiltalesystemets udvikling her i landet: *Du*-formen trænger frem på bekostning af *De*. Yngre sprogbrugere har markant flere *du*-former end ældre, og det uanset deres køn og sociale status. Men det er forkert at påstå at *De*-formen helt er forsvundet blandt yngre sprogbrugere. Her må man yderligere være opmærksom på det forhold at spørgeskemaundersøgelser i sagens natur ikke giver et pålideligt billede af aktuel sprogbrug, men blot af svarpersonernes rapporterede oplysninger om egen sprogbrug, og det er naturligvis ikke det samme. Ifølge Paulstons (1984: 270) svenske undersøgelse, hvor både den rapporterede og den aktuelle sprogbrug er undersøgt, går tendensen i retning af at svarpersonerne reelt bruger flere formelle former end de rapporterer at bruge, snarere end omvendt. Selvom altså *De*-formen er stærkt på retur, er det endnu for tidligt at udskrive en dødsdom.

Helt så klart kan billedet ikke tegnes for statusvariablen, men i forening med aldersvariablen er status med til at karakterisere de to mest forskellige grupper af sprogbrugere med hensyn til tiltaleformer: Den eneste gruppe der har overvægt af *De*-svar i alle ti situationer, er gruppen af ældre personer i HS, mens der afgives markant flest *du*-svar i gruppen af yngre personer i LS. Dermed bekræfter materialet hvad mange nok intuitivt føler: Skulle man finde den typiske *De*-bruger, er det mest sandsynligt at hun er en ældre HS-sprogbruger, mens den typiske *du*-bruger er en yngre, mandlig sprogbruger i LS.

Normer der betinger valg af tiltaleform

Indtil nu har jeg kun undersøgt *hvordan* den samlede andel af en bestemt tiltaleform varierer efter de forskellige sociologiske parametre. Men det kunne være nok så interessant at få belyst *hvorfor* svarpersonerne vælger den ene tiltaleform frem for den anden i de ti situationer. Er det fordi grupperne vurderer situationerne grundlæggende forskelligt? Eller skyldes det at de har grundlæggende forskellige normer for hvem de siger *du* og *De* til? For at få svar på det må man først se nærmere på hvordan svarene fordeler sig i de enkelte situationer. I tabel 3 er der foretaget en rangordning af situationerne efter formalitetsgrad, defineret som andel af afgivne *De*-svar. For hver gruppe er øverst anført den situation der har modtaget flest *De*-svar (tallet refererer til oversigten over de ti situationer), og nederst den situation der har modtaget færrest. I tabellen er kun de to mest betydende variable, status og alder, taget med.

	HS	LS	yngre	ældre
1	1 (79 %)	1 (63 %)	1 (72 %)	1-6 (74 %)
2	9 (70 %)	6 (45 %)	6-9 (50 %)	
3	6 (67 %)	9 (39 %)		9 (70 %)
4	5 (66 %)	5 (29 %)	5 (38 %)	5 (67 %)
5	8 (55 %)	2 (26 %)	2 (26 %)	8 (63 %)
6	2-10 (47 %)	8 (19 %)	8 (24 %)	2-10 (60 %)
7		10 (13 %)	10 (17 %)	
8	4-7 (28 %)	7 (10 %)	7 (8 %)	4 (44 %)
9		4 (6 %)	4 (4 %)	7 (41 %)
10	11 (2 %)	11 (0 %)	11 (0 %)	11 (4 %)

Tabel 3: Tallene i parentes angiver *De*'s procentuelle andel

Tabellen viser at der faktisk er påfaldende stor overensstemmelse i vurderingen hos de fire grupper: Ingen situation afviger mere end en enkelt plads fra de øvrige gruppers vurdering af samme situation. Der er endvidere en tendens til at vurdere de ti situationer i tre mere eller mindre skarpt adskilte blokke: situationerne 1, 6 og 9 vurderes af alle grupper som relativt formelle (dog mindre udtalt i HS og 'ældre', hvor overgangen er mere jævn) og situationerne 4, 7 og 11 som relativt uformelle (lidt mindre udtalt i LS, hvor overgangen er mere jævn), mens situationerne 2, 5, 8 og 10 indtager en midterposition. Tendensen fremgår tydeligere af tabel 4, hvor fordelingen af *De* og *du* er givet for de tre blokke.

	HS	LS	yngre	ældre
1-6-9	75-25 %	52-48 %	59-41 %	78-22 %
2-5-8-10	56-44 %	23-77 %	28-72 %	67-33 %
4-7-11	20-80 %	5-95 %	4-96 %	31-69 %

Tabel 4: procentvis fordeling af *De* og *du* på grupperede situationer

Man kan med andre ord sige at det kaos eller den normløshed mange mennesker giver udtryk for der eksisterer for tiltalebrugen, alligevel er et kaos med en vis orden. Man kan ganske vist ikke, alene ud fra et kendskab til en persons indplacering på de sociologiske variabler, forudsige med ret stor sandsynlighed hvilken konkret form vedkommende vil bruge i en given situation, men man kan derimod godt forudsige med en vis sandsynlighed at hvis hun bruger *De* fx i situation 10, så vil hun formentlig også gøre det i situationerne 1, 6 og 9. En nær-

liggende tolkning af forskellene mellem grupperne med hensyn til den samlede fordeling mellem *De* og *du* er at grupperne ganske vist er enige i deres vurdering af situationernes formalitetsgrad, men adskiller sig når det drejer sig om betingelserne for *overgangen* fra *De* til *du* og omvendt. Denne overgang ligger for yngre sprogbrugere i LS ganske højt – kun i den mest formelle situation, 1, vil et flertal i gruppen bruge *De* – mens den for ældre sprogbrugere i HS ligger ganske lavt – kun i de tre mest uformelle situationer, 4, 7 og 11, vil et flertal i gruppen bruge *du*.

En forklaring som denne må imidlertid forblive et kvalificeret gæt, for tallene fortæller os ikke noget om hvordan grupperne *opfatter* og *fortolker* tiltaleformerne. Selvom der i det samlede resultat er god overensstemmelse med hensyn til vurderingen af situationernes relative grad af formalitet, er der jo ikke noget til hinder for at der kan ligge kvalitativt forskellige kriterier til grund for vurderingen. Det kan ikke lade sig gøre med kvantitative metoder at undersøge om det faktisk forholder sig på den måde, for det kræver en viden om de individuelle bevæggrunde for at vælge en bestemt form i hver enkelt situation. Eller sagt på en anden måde: Det kræver en sammenlignende, kvalitativ undersøgelse af svarpersonernes personlige normer.

En hjælp i den retning kan faktisk også hentes i materialet, idet mange svarpersoner har imødekommet opfordringen til at forsyne spørgeskemaet med kommentarer der uddyber deres valg. Selvom der kun kan blive tale om sporadiske iagttagelser, er der alligevel flere interessante, systematiske bemærkninger der fortjener at blive omtalt.

I et system under forandring vil der ofte opstå risiko for konflikt og misforståelser, og en tommelfingerregel i potentielle konfliktsituationer vil derfor være at bruge den form som man forventer at samtalepartneren foretrækker, snarere end at bruge den form man selv anser for passende. Det er en bredt accepteret opfattelse i megen socialpsykologisk og sociolingvistisk forskning at de fleste mennesker hellere vil tolerere upassende behandling fra andre end de vil løbe en risiko for selv at være den der fornærmer (jf. fx forskellige fremstillinger af *face-begrebet*), og denne iagttagelse lader til at være ledende for manges valg af kommunikativ strategi. Der er mange svarpersoner der bekræfter denne opfattelse med kommentarer af typen: *udover pkt. 1 vil jeg naturligvis bruge tiltaleformen De, såfremt jeg selv bliver tiltalt med De* (mand, 31 år, LS, der har svaret *du* i samtlige situationer bortset fra 1) og *bliver jeg tiltalt med du, anvender også jeg du-form* (kvinde, 52 år, HS, der har svaret *De* i samtlige situationer bortset fra 11). Undgåelsesstrategien er naturligvis den logiske løsning på dilemmaet, og personligt er jeg overbevist om at den er langt mere udbredt end materialet giver indtryk af; blot er det formentlig de færreste der er opmærksom på den som en bevidst strategi når de rapporterer om deres egen sprogbrug.

En af hovedkonklusionerne i Paulstons (1984) svenske undersøgelse er at der til grund for det som Brown og Gilman har kaldt 'solidaritetssemantikken' (dvs. det tiltalesystem med gensidig brug af V- og T-form (på dansk henholdsvis *De* og *du*) som historisk er ved at have fortrængt ældre systemer i de fleste demokratiske lande), ligger to adskilte dimensioner eller normsystemer, nemlig for det første *intimitet* og for det andet *solidaritet*, og de to normsystemer anvendes forskelligt i de to statusgrupper. For HS er det afgørende kriterium for brugen af den uformelle form +intimitet (i betydningen personligt kendskab), men ikke nødvendigvis +solidaritet (i betydningen gruppetilhørsforhold, især statusmæssigt).

For LS er det derimod primært +solidaritet, men ikke nødvendigvis +intimitet. En bekræftelse på det samme system kan i mit materiale ses af de mange HS-kommentarer af følgende art: *Jeg siger generelt De til fremmede personer* (kvinde, 44 år, HS). En anden HS-svarperson, der selv har modtaget en *du*-skrivelse, har irriteret overstreget samtlige *du*'er i teksten på spørgeskemaet og tilføjet: *I (undgåelsesstrategi?) kender mig ikke!* I LS er der derimod ikke en eneste der nævner personligt kendskab som et kriterium. Ofte nævnte faktorer er til gengæld, foruden alder, fx udstråling, udseende og venlighed, dvs. *du*-formen associeres med solidaritet og sympati. Det samme er ikke tilfældet for HS-personer for hvem personligt kendskab er det vigtigste kriterium.

På den baggrund kan det forstås hvorfor både *De* og *du* under bestemte omstændigheder kan bruges nedsættende: En sprogbruger med en udpræget intimitetsnorm kan opfatte formen +intimitet (altså *du*) fra fremmede som nedsættende. Paulston (1984: 283), hvis dialekt afslører hendes HS-baggrund, nævner således at den eneste gang hun har oplevet at blive tiltalt med *du* af en buschauffør, var i en situation hvor hendes buskort var udløbet. Omvendt gælder det for mange (og især yngre) sprogbrugere med en udpræget solidaritetsnorm at modtagelsen af –solidaritet (altså *De*) fra en fremmed ofte vil være lig med –sympati og derfor vil blive fortolket som udtryk for en nedsættende afstandtagen. Jeg mindes selv en episode jeg engang overværede på togstrækningen København-Århus: En passager (en mand i 30'erne) uden billet nægtede at købe en billet i toget. Efter en del diskussion forlod den kvindelige kontrollør vognen og kom lidt senere tilbage med en ældre, mandlig kollega og omtrent følgende ordveksling fandt sted:

Kontrollør: *Hvad er det jeg hører, har du ingen billet?*
 Passager: *Nej*
 Kontrollør: *Og du vil ikke købe en nu*
 Passager: *Joh, jo det vil jeg godt*
 Kontrollør: *Nåh, det tænkte jeg nok, så er der jo ikke noget problem*
 Passager: *Men jeg har ingen penge*
 Kontrollør: *Jaså, så må jeg bede Dem forlade toget ved næste station. Den slags kan vi ikke have med at gøre. De stiger ud næste gang!*

Skiftet i tiltaleform må forstås på følgende måde: Indledningsvis bruger kontrolløren solidarisk *du* og understreger dermed deres fælles gruppetilhørsforhold ('vi' som brugere af DSB). Men passageren fornærmer kontrolløren ved at bruge modalverbet *vil* i betydningen 'ønske' (*joh, jo det vil jeg godt*), mens kontrolløren naturligt nok fortolker ytringen som *jo, jeg skal nok købe en billet*, idet det pragmatiske princip om at give den fornødne mængde relevant information forudsættes overholdt. Passagerens næste ytring viser imidlertid at han netop har brudt dette princip, og fornærmelsen går op for kontrolløren. Med skiftet fra *du* til *De* understreger kontrolløren forskellen på ham og modparten, både i sin personlige holdning og for at lægge vægt bag en autoritativ ret til at realisere en ordre om at forlade toget.

Begge ovennævnte episoder viser hvordan vi meget bevidst kan bruge tiltaleformerne til at sætte hinanden på plads. Men det kræver et godt kendskab til

de to normsystemer hvis det skal udnyttes efter hensigten. I en situation hvor der er tvivl om samtalepartnerens norm, er det nemt at forestille sig hvordan fx et *du* der var tænkt som et udtryk for +solidaritet, risikerer at blive afkodet som utidig intimitet. Det kan føre til en negativ vurdering af modparten og ved gentagne oplevelser af lignende situationer endda afstedkomme at der opstår fordomme mellem personerne.

For at vende tilbage til situationerne i spørgeskemaet er det nu nemmere at se hvorfor der meget vel kan tænkes at ligge forskellige normer til grund for samme vurdering af situationernes relative formalitet. Når LS-personer til situationerne 6 og 9 i mange tilfælde svarer *De*, kan det jo udmærket skyldes at de opfatter "en pænere restaurant" og "Magasin" som en slags højstatusdomæner og derfor mener at der forventes af dem at de bruger *De*, hvilket de følgelig gør frem for at risikere at optræde fornærmende. For HS-personerne er det mere ligetil: De fleste vil bruge *De*, for det er hvad deres intimitetsnorm tilsiger. Præcis det omvendte ræsonnement kan ligge bag besvarelsene af situationerne 4 og 7, der af personer med LS-baggrund kræver brug af *du* i overensstemmelse med solidaritetsnormen, mens HS-personer kan tænkes at vurdere at der her er tale om personer med udpræget solidaritetsnorm ('håndværker' og 'ung'), og derfor bruger de måske hellere selv *du* frem for at risikere at blive misforstået med et -intimitets-*De*.

Lignende forhold kan forklare hvorfor svarpersonerne vurderer at situation 1 er den situation der mest entydigt kræver et *De*. Mange yngre mennesker er godt klar over at tiltaleformerne stadig har en anden værdi hos den ældre generation, og er villige til at fravige deres normale solidaritetsnorm hvis det ligger dem på sinde at undgå at virke uhøflige på modparten. Motivationen til at tilpasse sig i retning af det som man forventer at modparten anser for passende, er selvfølgelig ekstra stor når man er i en situation hvor man selv ønsker at opnå noget. Af disse grunde er det også vigtigt at understrege at betegnelsen 'formalitet', som jeg har anvendt den i denne sammenhæng, må opfattes som noget rent teknisk, nemlig som det der virker fremmede på brug af *De*-formen. Som jeg har forsøgt at vise, behøver det ikke at indebære nogen særlig formel situation i ordets almensproglige betydning. Hvis fx modparten er ældre, øger det i sig selv, alt andet lige, sandsynligheden for brug af *De*, uanset situationen.

Hvis disse udlægninger er overbevisende, taler det for at tiltaleformerne ikke blot bør undersøges isoleret. Valg af tiltaleform bestemmes tilsyneladende ikke alene af forholdet mellem samtaleparterne, ud fra deres placering på nogle eksternt givne sociologiske parametre, men lader til i høj grad også at være bestemt af de psykologiske og pragmatiske omgivelser hvori kommunikationen finder sted. Mine tolkninger af de to konkurrerende normsystemer og de tidligere nævnte bus- og togsituationer peger på at en sådan mere kontekstfølsom undersøgelse bl.a. må indeholde en bestemmelse af a) rammerne for interaktionen, dvs. 'setting', 'topic' og 'kanal', b) samtaleparternes kommunikative hensigter, c) de antagelser de gør sig om modpartens normer, d) deres ønsker om at imødekomme hinandens *face*-behov hhv. beskytte deres egne og e) de talehandlinger der dominerer samtalen (jf. Kohz (1984: 32f.) for nogle lignende overvejelser). Men det er forslag der her og nu kun kan gives i summarisk form. Den mere systematiske og udtømmende undersøgelse hører fremtiden til.

Referencer

- Bates, E. og Benigni, L. 1975: "Rules of Address in Italy: a Sociolinguistic Survey" i *Language and Society* Vol. 4 nr. 3. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 271-288
- Brown, R. og Ford, M. 1964: "Address in American English" i Hymes, D. (ed.) *Language in Culture and Society*. New York, pp. 234-244
- Brown, R. og Gilman, A. 1960: "The Pronouns of Power and Solidarity" bl.a. i Giglioli, P.P. (ed.) 1972: *Language and Social Context*. Harmondsworth: Penguin, pp. 252-282
- Kohz, A. 1984: "Markiertheit, Normalität und Natürlichkeit von Anredeformen" i Winter, W. (ed.) *Anredeverhalten*. Tübingen: Günter Narr, pp. 25-39
- Paulston, C.B. 1984: "Pronouns of Address in Swedish: Social Class Semantics and a Changing System" i Baugh, J. og Sherzer, J. (eds.) *Language in Use: Readings in Sociolinguistics*. Englewoods Cliffs, N.J: Prentice Hall, pp. 268-291